

6. Там само.
7. Юркевич П. З рукописної спадщини. — К.: Університет. вид-во «Пулсари», 1999. — С. 189–190.
8. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М., 1916. — С. 354.
9. Кистяковский Б. А. В защиту права // Вехи. Из глубины. — М., 1991. — С. 122, 132–133.
10. Там само. — С. 123.
11. Там само. — С. 139.
12. Там само. — С. 139.
13. Там само. — С. 143–144.
14. Там само. — С. 143–145.
15. Бержель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с фр. — М.: Издат. дом NOTA bene, 2000. — С. 514–515.
16. Там само. — С. 456.
17. Там само. — С. 39.
18. Там само. — С. 446–447.
19. Бермап Г. Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ, Инфра-М-Порма, 1998. — С. 58.
20. Там само. — С. 279–280.
21. Там само. — С. 27.
22. Там само. — С. 533.
23. Там само. — С. 532.

УДК 340.15(53)

Х. Бехруз,
канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії держави і права ОНЮА

ПРАВОРОЗУМІННЯ В МУСУЛЬМАНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Дослідження в області мусульманського права на сьогоднішній день представляють особливу актуальність, оскільки, з одного боку, недостатньо об'єктивних досліджень, що розглядають дане явище, а з іншого боку, міжнародна обстановка усе більш наполегливо повертає нас до розкриття сутності мусульманського права. Як відзначав А. В. Сурілов, «у праворозумінні практично фокусуються усі сторони правової дійсності. Відбиваються її системно-функціональні зв'язки і динаміка. Праворозуміння впливає на розвиток юридичної теорії. Свою прикладну завершеність праворозуміння знаходить у правотворчості і правореалізації. Воно є фундаментальною ідеєю, яка пронизує все правове життя суспільства» [1]. Розкриття суті мусульманського праворозуміння дозволяє розглядати основні проблеми мусульманського права, відбиває динаміку й еволюцію мусульманської правової системи в цілому. Цим і пояснюється актуальність обраної теми даної статті, у якій робиться спроба розкрити суть питання праворозуміння в мусульманських країнах.

Для розкриття мусульманського праворозуміння взагалі і праворозуміння в мусульманських державах зокрема, необхідно чітко розмежувати два поняття — шаріат і фікх.

Шаріат складається з двох частин: теології, чи принципів віри (акіда) і права (фікха). Фікх арабською мовою означає — «ясне уявлення знань» і є мусульманським правом. Таким чином, шаріат і фікх співвідносяться як ціле

і частина, фікх — це елемент шаріату. У шаріаті лише проглядають правові норми, а мусульманське право має тільки релігійну оболонку, необхідну для людей, свідомість яких релігійно орієнтовано.

Дослідники, які вивчають мусульманське право, акцентують увагу на тому, що шаріат регулює в однаковій мірі всі аспекти життя кожного мусульманина, включаючи релігійний культ, право, політику [2]. Р. Давид відзначає, що мусульманське право — не стільки право (хоча і прагне замінити собою право), скільки звод норм, об'єкт яких — відношення між людьми, заснований на мусульманській релігії [3]. Найбільш повно цю думку сформулював А. Массе, який писав, що фікх (названий ним релігійним правом), включає релігійні, правові, моральні норми і звичаї й у підсумку «охоплює цілком всі обов'язки, що кораничний закон (шаріат) накладає на мусульманина в його потрійній якості — віруючого, людину і громадянина теократичної держави» [4].

Шаріат регулює не тільки різні боки релігійного і особистого життя мусульманина, але також управління ісламською державою. Хоча жодна мусульманська держава сьогодні не здійснює своє керівництво у повній відповідності з законами шаріату.

На думку ісламських правознавців мусульманське право підпорядковується Божественному Одкровенню. Вони вважають, що право — не утір людини чи держави, а вираження волі Аллаха. Джерелом закону може бути тільки слово Бога. Тому людині лише дозволено шукати правові рішення в загальних рамках шаріату. Це — не правотворчість, а регламентовані повноваження. Суть шаріату полягає не в детальному регулюванні кожного кроку, а в тому, щоб навчити мусульманина оцінювати ситуацію і поводитися в ній по-ісламськи, з огляду на власні інтереси.

Кращому розумінню цілей і призначення будь-якої норми мусульманського права сприяє віра, а правові принципи допомагають зорієнтуватися у виборі правильного рішення. Зрозуміло, можна звертатися до всіх приписів Корану і сунни, але правом вони стають лише тоді, коли одержують правове тлумачення.

На думку І. Петрушевського «в мусульманських країнах навіть такі акти, як договори про купівлю-продаж, про оренду землі і будинків, про позику грошей та ін., полягали в духовних суддів-казієв. Завдяки цьому вплив релігії на суспільне і приватне життя, навіть на побут, в мусульманських країнах був значно сильніший, ніж у християнських країнах чи в країнах Далекого Сходу, де державне, карне і цивільне право не залежали від релігії і церкви і де закони видавалися світською владою» [5].

Однією з характерних рис мусульманського права, обумовлюючих його широке поширення і стійкість, є те, що мусульманські правознавці не обмежувалися у своїй діяльності рішенням суто юридичних питань. Засновники юридичних шкіл суннітського ісламу Абу Ханіфа, Малік ібн Анас, аш-шафії і Ібн Ханбал включили до законодавчих кодексів, крім юридичних питань, також питання релігійного культу, торгівлі і податкових операцій, етично-моральні проблеми. Мусульманські правознавці вирішували всі правові і релігійні питання, оскільки, крім шаріатських судів, інших судових органів не існувало.

Існують дві точки зору щодо застосування норм шаріату. Відповідно до однієї з них норми шаріату розуміються як відображення релігії і застосовуються тільки до мусульман і у відносинах між мусульманами. Кодекс шаріату підрозділяється на три основні частини: ібадат (обов'язки, що відносяться до релігійного культу), муамалат (суто юридичні норми) і укубат (система покарань). Інша точка зору, яку висловлює Л. Р. Сюкіяйнен, полягає в тому, що правила поведінки практично невичерпні, велика їх частина піддається впливу місцевих умов і вони не є єдині для усього ісламського світу. Кожен напрямок мусульмансько-правової думки дотримує власних висновків, і деякі з таких норм поширюються і на немусульман, а не рідко навіть є обов'язковими для них [6].

В ісламській системі соціально-нормативного регулювання всі норми тісно пов'язані, взаємодіють і доповнюють одна одну. Однак переплетіння різнотипних правил поведінки не тільки не виключає, але і припускає їх розрізнення. На практиці юридичні норми багато в чому відрізняються від інших соціальних норм, насамперед релігійних. Широке розуміння мусульманського права аж ніяк не виключає постановки питання про існування мусульманського права як юридичного феномену. Більш того, аналіз співвідношення власне правових норм з іншими (насамперед релігійними) правилами поведінки і їх взаємодії дозволяє говорити про те, що в ісламській системі соціально-нормативного регулювання в якості самостійного існує правовий елемент — мусульманське право у вузькому, юридичному змісті [7].

Фікх чи мусульманське право поділяється на дві частини. Перша вказує мусульманину, якою повинна бути його поведінка стосовно інших (мумалат). Друга — наказує зобов'язання стосовно Аллаха (ібадат). Ці дві частини мусульманського права складають предмет юридичної науки в тому виді, у якому він визначений і вивчений різними мазхабами, тобто школами мусульманського права.

Розкриваючи сутність мусульманського праворозуміння можна виділити праворозуміння в широкому і вузькому аспектах.

Широкий підхід до мусульманського праворозуміння означає розгляд його як системи, що включає не тільки юридичні, але і релігійні, і навіть етичні норми.

Вузький підхід до праворозуміння розглядає мусульманське право як систему норм, що складають суто юридичні приписи.

Звичайно, самостійність мусульманського права як юридичного явища і його незалежність від релігійних основ ісламу відносні. Було б невірною стверджувати, що між ними немає ніякого зв'язку. Більш того, мусульманське право є самостійною правовою системою (сім'єю), специфіка якої полягає насамперед у складному поєднанні релігійної і власне юридичної основи. Аналіз їхнього співвідношення дозволяє краще зрозуміти основні характерні риси мусульманського права, що відрізняють його від інших правових систем.

Зокрема, як юридичне явище мусульманське право сформувалося в результаті ісламізації правової практики, додання релігійної форми раціональної систематизації юридичних принципів, норм і індивідуальних рішень. Пере-

плетіння ірраціонального і раціонального моментів багато в чому визначає й ідейну основу мусульманського права, що пронизують його цінності, а також загальну спрямованість ісламської правосвідомості, включаючи праворозуміння і стиль мислення мусульманських юристів. Мусульманське право виступає не тільки як власне правовий інструмент, але ще і як могутня ідеологічна зброя, соціально-психологічний фактор.

Взаємодія релігійної і раціональної основ у мусульманському праві простежується і на рівні характерного для нього співвідношення об'єктивного і суб'єктивного права. Перше мусульмансько-правова теорія відносить до релігійної сфери і пов'язує його з вираженою в Корані і сунні волею Аллаха, а друге — вважає формою раціональної інтерпретації і конкретизації даної волі юристами, які формулюють конкретні норми, що передбачають суб'єктивні права й обов'язки.

Нарешті, поєднання в мусульманському праві жорсткості і сталості з гнучкістю і здатністю змінюватися також має відношення до його двоякої природи. Наступність і традиціоналізм мусульманського права, його авторитет порозуміваються тим, що правовірні сприймають його як систему приписів, що мають у кінцевому рахунку божественне походження. У той же час вільна інтерпретація юристами загальних положень Корану і сунни, раціональний пошук правових рішень дають йому можливість розвиватися і до певних меж пристосовуватися до змінюючихся суспільних відносин, що стосується головним чином «муамалату».

Таким чином, можна дійти висновку, що якщо вихідні основи мусульмансько-правової теорії носять переважно релігійний характер, то в самому позитивному мусульманському праві, як системі діючих юридичних норм, помітно переважають раціональні моменти. Причому історична тенденція протягом багатьох століть складалася не тільки у все більш помітному виділенні в загальній ісламській системі соціально-нормативного регулювання мусульманського права у вузькому змісті, але й у послідовному відокремленні в останньому власне юридичного, раціонального початку. Такий висновок наглядно підтверджується досвідом правового розвитку мусульманських країн.

Для розкриття проблеми праворозуміння в мусульманських країнах необхідно розрізнити ще два поняття — поняття мусульманського права і поняття правових систем мусульманських держав.

До XIX століття мусульманському праву належало центральне місце в правових системах ісламських держав, де воно виконувало роль основного регулятора шлюбно-сімейних, майнових, кримінально-правових відносин, застосовувалося при рішенні ряду адміністративно-фінансових і державно-правових питань. Однак із другої половини XX століття сфера його діяльності стала обмежуватися головним чином регулюванням відносин особистого статусу (шлюбно-сімейні питання, заповіт, спадкування, опіка, піклування та ін.). У наші дні мусульманське право не є єдиною діючим.

Аналіз сучасних правових систем мусульманських держав під кутом зору впливу на них класичного мусульманського права ставить ряд питань, що сто-

суються нинішнього його стану. Зокрема, для його характеристики найважливіше значення мають ті зміни, що відбуваються у формі і техніко-юридичному змісті сучасного мусульманського права в результаті кодифікації окремих його галузей, включення його норм, принципів і інститутів у законодавство. Відзначимо в цьому зв'язку, що протягом століть мусульманське право розвивалося в традиційній формі доктрини в рамках різних шкіл — толків (мазхабів), що суперничали одна з одною. Кодифікація фікха, включення його положень у нормативно-правові акти чи навіть прийняття ісламського законодавства порушують питання про значення такої трансформації для самого мусульманського права і його ролі в сучасних правових системах.

Широке розуміння мусульманського права має пряме відношення до аналізу мусульманського права як юридичного феномену. У зв'язку з цим виникає питання про виділення в зазначеному явищі власне правового змісту, права в юридичному змісті. Слід, однак, мати на увазі, що мусульманська концепція права, у центрі уваги якої знаходяться шаріат і фікх, не робить спеціального акценту на юридичних аспектах їхнього співвідношення й в цілому стосується власне правової проблематики лише остільки, оскільки вона має відношення до аналізу даних понять. І це є зрозумілим. Адже більшість мусульманських юристів принципово протиставляє позитивному праву (даним терміном вони позначають вихідні від держави правила поведінки, що закріплюються насамперед в прийнятих нею законах) саме шаріат в цілому, який розуміється ними в дуже широкому, неюридичному змісті і тому не зводиться, на відміну від інших правових систем, до норм, прийнятих державою. Навіть коли з позитивним правом порівнюється фікх, останній розглядається в нерозривному зв'язку з релігійною догматикою і моральністю і, власне кажучи, дорівнюється до шаріату.

Таким чином, можна зробити висновки, що незважаючи на великі зміни, яким піддавалися правові системи мусульманських держав, зокрема, поряд з дією положень класичного мусульманського права, існування і активне застосування запозичених положень в інших правових системах, праворозуміння в цих країнах залишається під дуже великим впливом мусульманського права.

Література

1. Сурилов А. В. Теория государства и права: Учеб. пособие. — К.; О., 1989. — С. 239.
2. Schacht J. An Introduction to Islamic Law. — Ох., 1966. — Р. 132.
3. Давид Р. Основные правовые системы современности. — М., 1998. — С. 45.
4. Массэ А. Ислам: Очерки истории. — М., 1982.
5. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV вв. — Л., 1966. — С. 27.
6. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. — М., 1986.
7. Сюкияйнен Л. Р. Шарият и мусульманско-правовая культура. — М., 1997. — С. 12.